

Księgozbiór Jana Koźmiana (1814-1877)

Jan Koźmian (1814-1877) działacz społeczny, publicysta i bibliofil. Ukończył studia prawnicze w Tuluzie lecz ze względu na uciążliwą chorobę nie mógł pracować w zawodzie adwokata. Po śmierci żony studiował teologię w Rzymie i otrzymał święcenia w Gnieźnie w 1860 r. Był kolejno proboszczem w Krzywiniu, kapelanem sióstr Sacre Coeur w Poznaniu, następnie sekretarzem osobistym biskupa Ledóchowskiego. W 1869 roku otrzymał tytuł protontariusza apostolskiego, a rok później godność kanonika poznańskiego. Był ofiarnym działaczem społecznym. Wspomagał finansowo działalność Towarzystwa Pomocy Naukowej i był członkiem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

Nie bez wpływu na rozmiar i rodzaj kolekcji były zapewne jego liczne podróże oraz dłuższe pobyty za granicą. Po studiach w Tuluzie (1832-38) od roku 1839 mieszkał w Paryżu, gdzie nawiązał kontakt z Mickiewiczem, Goszczyńskim, Zaleskim. W 1842 roku odbył podróż do Szwajcarii i Włoch następnie mieszkał w Monachium i Berlinie gdzie w 1845 r. osobiście poznał Norwida. Podczas pobytu w Rzymie, na wyprzedaży biblioteki książąt Albani nabył szereg książek o czym świadczą jego odręczne wpisy z przełomu lat 1857/58. W 1859 r. nabył następną dużą partię książek z biblioteki innej artystycznej rodziny włoskiej - Altieri. Nabytki te same w sobie tworzą odrębny zbiór kilkudziesięciu książek zawierający inkunabuły oraz stare druki z XVI, XVII i XVIII w.

Kolekcja odzwierciedla różnorodność zainteresowań właściciela. Znaleźć tu można obok klasyki literatury światowej i rodzimej wybitne dzieła ze wszystkich niemal dziedzin nauki i sztuki, rozprawy filozoficzno-etyczne, religijne a także wielka ilość pism ulotnych będących przejawem życia polityczno-społecznego epok w których powstawały. Mimo tej różnorodności jest to jednak pewien konsekwentny starannie, ze znanstwem konesera dobierany zbiór pozostający w jaskrawym kontraście z innymi kolekcjami gdzie - jak wspomina w swym sprawozdaniu konserwator Klemens Kantecki - obok "*... ramot i blahostek...*" istnieją "*... nierządno wyuzdane plody najrozwięźlejszej imaginacji...*" Rzeczywiście trudno się tu doszukać poczytnych romansów, jest tylko wielka literatura.

Poezja reprezentowana jest przez Kochanowskiego (*Fragmenta* wydane w krakowskiej Drukarni Łazarzowej w 1590 r. oraz wiele innych wierszy wydanych w XVII w.), Kaspra Miaskowskiego (*Zbiór rytmów* z 1622 r.), Samuela Twardowskiego (*Nadobna Pasqualina* 1701, *Dafnis w drzewko bobkowe zamieniona* 1702, *Zbiór rytmów* 1770), współczesne wydania poezji Naruszewicza, Trembeckiego, Krasickiego, Klonowicza, Mickiewicza, Słowackiego, Norwida, Krasieńskiego, Pola, Lenartowicza i innych. Z poezji obcej wymienić wystarczy Villona *Oeuvres completes* wydane w Paryżu 1854 r., *Jerozolimę wyzwoloną* Tassa w przekładzie P.Kochanowskiego z 1687 r., 5 wol. *Oeuvres completes* La Fontaine'a wyd. paryskie z 1854 r., 30 wol. *Sämtliche Werke* Goethego z 1850 r. czy tłum. pol. jego *Pieśni i ballad* z 1851 r. i wiele innych. Często powtarzają się nazwiska poetów starożytnych. Homer, Wergiliusz czy Owidiusz występują w tłumaczeniach na różne języki na przestrzeni wieków od XVI do XIX w.

Wśród utworów dramatycznych są m.in. dzieła Sofoklesa, Szekspir w oryginale i tłumaczeniach, komedie Calderona wydane w Madrycie w 1763 r., *Nieboska komedia* Krasieńskiego wyd. w Paryżu w 1837 r., dramaty Słowackiego, tłumaczenie franc. *Fausta* Goethego z 1842 r.

Wśród klasyków prozy znajdują się Cervantes (m.in. francuski przekład *Nowel przykładowych* z 1621 r. czy madryckie wydanie *Don Quijote'a*), Victor Hugo, Aleksander Dumas, natomiast rodzimych twórców reprezentuje szeroko przede wszystkim J.I.Kraszewski.

Obok wielu podręczników dla badacza literatury obcej jest dziesięć tomowa *Historia literatury polskiej i Pomnik literatury polskiej* M.Wiszniewskiego, *Historia literatury polskiej* F.Bentkowskiego, Mickiewicza *Kurs literatury słowiańskiej* wydany w Paryżu w 1843 r.

Osobno wymienić można książki stanowiące pomoce bibliograficzne np.: 4 tomy *Allgemeines Gelehrten Lexicon* Ch.G.Jochera, *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauki w Polsce* A.Jochera, *Spis abecadłowy do dzieła Jochera* sporządzony przez K.Estreichera, *Historię drukarni w Królestwie Polskim i Historię drukarni krakowskich* J.S.Bandtkego, zaginione niestety dzieło Bruneta *Manuel du libraire* z 1842 r. oraz wydany w Krakowie w 1603 r. *Index librorum prohibitorum* (kilkanaście różnych "Indeksów" z XVII i XVIII w.) a także kilkadziesiąt katalogów różnych bibliotek prywatnych np. *Catalogue des livres de la bibliotheque de feue Madame de Pompadour* z 1755 r. czy dwuczęściowy katalog wymienionej wyżej biblioteki książąt Albani.

Wiele jest wydawnictw słownikowo-encyklopedycznych jak choćby *Allgemeine deutsche Real-Encyclopedie* z 1843 r., *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences* z 1777 r., *Dictionnaire des sciences philosophiques* z 1844 r., *Nowe Ateny* B.Chmielowskiego z 1745 r., *Słownik języka polskiego* S.Lindego z 1807-14 r. czy *Słownik malarzów polskich* E.Rastawieckiego a także ogromna ilość różnych słowników dwujęzycznych.

Wśród książek o tematyce religijnej, które w kolekcji stanowią większość znajduje się kilkanaście różnych wydań konkordancji biblijnych, biblii w tym tzw. *Biblia brzeska* z 1568 r. i *Biblia* w tłum. J.Wujka z 1599 r. Są tu ponadto współczesne dzieła Jana Turrecrematy, Stanisława Hozjusza, Piotra Skargi, Stanisława Reszki, Stanisława Sokołowskiego, Stanisława Karnkowskiego, Piotra Lili, Walentego Wróbla, Fabiana Birkowskiego, Marcina Białobrzeskiego, Stanisława Grochowskiego, Stanisława Grodzickiego czy Stanisława Konarskiego. Jest ogromna ilość kazań okolicznościowych i żywotów świętych, katechizmów, a także wiele dzieł związanych z reformacją m.in. *Postylla* Reja z 1560 r. wydana u Macieja Wirzbięty, dzieła M.Lutra czy J.Kalwina, kilka druków S.Sarnickiego wydanych w arianskiej oficynie Al.Rodeckiego i wiele innych. Osobno wymienić można książki nurtu antyreformatorskiego np.: A.Possevina *Atheismi Lutheri, Malanchtonis, Calvini, Bezae et aliorum nostri temporis haereticorum* wydane przez Jana Wolraba w 1582 r., *Chrześcijańską odpowiedź* Benedykta Herbesta z 1567 r. lub *O prawdziwym bóstwie Jezusa Chrystusa* Stanisława Ostrowskiego z 1588 r.

Kolejną wielką grupę stanowią dzieła o tematyce historycznej i politycznej. Znajdujemy wśród nich m.in kroniki Thietmara, Jana Długosza, Marcina Kromera, Aleksandra Gwagnina, Jana Herburta, Wincentego Kadłubka czy Marcina Polaka, dzieła Reinholda Heidensteina, Andrzeja Maksymiliana Fredry, a z późniejszych Joachima Lelewela, Józefa Szujskiego, Pierre Massueta i Piere-Joseph Solignaca. Ponadto jest tu dużo uchwał sejmowych i konstytucji z różnych lat od XVI do XIX wieku. Są dzieła dotyczące poszczególnych okresów i wydarzeń np.: *De Republica emendanda* Modrzewskiego, która wyszła w Bazylei w 1554 r., *Kalimacha Historia de rege Vladislao, seu clade Varnensi* z 1519 r., *Jakuba Sobieskiego Commentariorum Chotnensis belli* z 1646 r., *J.U.Niemcewicza Dzieje panowania Zygmunta III*, *H.Kołłątaja O ustanowieniu i upadku Konstytucji polskiej* i *K.Szajnochy Bolesław Chrobry i odrodzenie Polski*.

Jest także historia innych krajów jak np. *Aethiopiae historiae libri decem* Heliodorusa w tłumaczeniu St. Warszewickiego wydana w Bazylei u Oporina w 1552 r., *Regni Chinensia descriptio* Lyon 1639 r., historia Włoch C. Sigoniusa z 1575 r. i C. Botty z 1824 r. czy dotycząca Anglii filozoficzno-historyczna rozprawa Fr. Bacona *Historia regni Henrici septimi...* z roku 1647 a nurt obyczajowy reprezentuje przede wszystkim *Dworzanin polski* Łukasza Górnickiego z 1639 r. dalej Stefana Paca *Obraz dworów Europejskich XVIII w.* i etnograficzno-obyczajowe książki Łukasza Gołębiowskiego.

Następna grupa dzieł to książki o tematyce filozoficzno-etycznej. Znaleść tu można obok filozofów starożytnych (np. Arystotelesa *Logika* z 1513 r., *Ethyki tj. jak rządzić* z 1618 r., *Polityki ksiąg ośmioro* z 1605 r., oraz Platona, Cyserona czy Plutarcha) współczesne autorom wydania Erazma z Rotterdamu, Montaigne'a, Pascala, Voltaire'a, Bacona, Kartezjusza, Hegla, Leibniza, Schlegla czy Kanta.

Wśród nauk matematyczno-przyrodniczych odnajdujemy *De revolutionibus orbium coelestium* Kopernika - wydanie bazylejskie z 1566 r., *Annus climactericus sive rerum Uranicum* wydanie gdańskie Heweliusza z 1685 r. oraz tego samego autora zaginione dziś *Descriptio cometae anno 1665* i *Prodromus cometicus* z 1665 r. (ciekawostkę stanowi C. B. Lengnich *Hevelius, oder Anekdoten dieses Mannes* Gdańsk 1780 r.), dalej wymienić można Staszica *O Ziemióródtwie...* i *O statystyce Polski*, Śniadeckiego *Teorię jestestw organicznych* i tegoż Jędrzeja Śniadeckiego wiele książek geograficzno-podróżniczych czy 4 tomową *Geographie du moyen âge* wydaną w Brukseli wraz z atlasem w 1852 r., *Geografię Niewęglowskie* golec także *Arithmetices introductio ex variis auctoribus concinnata* wydaną w Krakowie w 1556 r. a wśród podręczników np. *Geographie zum Gebrauch der Gymnasien* Wrocław 1788 r. Zaliczyć tu można też Gerh. Mercatora *Atlas minor* wydany w Amsterdamie w 1634 i Abrahama Orteliusza *Theatro dei mondo* z 1608 r.

Nurt peregrynacyjny reprezentuje m.in. *Voyage en Pologne, Russie, Suede...* Williama Coxe'a z 1789 r., *Description d'Ukraine* Beauplan'a z 1660 r. i *Peregrynacja abo pielgrzymka* M. Radziwiłła z 1611 r.

Inna grupa to popularne książki stanowiące pomoc w prowadzeniu gospodarstwa np. Pannevitza *Nauka o zakładaniu żywych płotów*, Thaera *Poradnik gospodarski czy Estkowskiego Nauki wiejskie tyczące się gminy*.

Z dziedziny prawa jest np. *Kodeks kar głównych i poprawczych*

z 1847 r., Bandtkiego *Prawo prywatne polskie*, G.Lengnicha *Prawo pospolite Królestwa Polskiego z 1761 r. i Jus publicum Regni Poloni...* z 1758 r., T.Ostrowskiego *Prawo cywilne narodu polskiego z 1787 r.* oraz wiele dzieł T.Wagi m.in. *Kadencye sądów ziemskich z 1785 r.*, a z dziedziny ekonomii L.Skorupki *Ekonomia polityczna i socjalna*, M.F.Le Play *L'organisation du travail* czy M.Chevaliera 3 tomowy *Cours d'économie politique*.

Nie mogło zabraknąć wielkich poznaniaków XIX w. Znajdujemy dzieła filozoficzne Augusta Cieszkowskiego (*Ojciec nasz, Prolegomenon zur Historiosophie, Gott und Palingenesie*), historyczne Edwarda Raczyńskiego (*Pomnik pierwszych monarchów polskich, Żywoty sławnych Polaków*), Kazimierza Jarochońskiego (*Dzieje panowania Augusta II*), Leona Wegnera (*Sejm grodzieński*), Karola Libelta (*Pisma pomniejszych, Dziewica Orleańska, Żywot Jędrzeja Moraczewskiego*), rozprawki językoznawcze Hipolita Cegielskiego (*O słowie polskiem*) i Franciszka Malinowskiego (*Krytyczna gramatyka języka polskiego*). Ponadto są różne pisma i kazania okolicznościowe samego Jana Koźmiana oraz poezje Stanisława Koźmiana.

Czasopisma zajmują się w tej kolekcji niewiele miejsca. Jest m.in. dziesięć roczników *Monitora* warszawskiego od 1756 r., 3 roczniki *Gazety Polskiej* z lat 1848-50, 12 roczników *Gazety Warszawskiej* od 1777 r., *Dziennik Polski* z lat 1849-50, *Dziennik Warszawski* z 1788 r., *Jutrzenka* krakowska numery 1-75 z 1848 r., *Jutrzenka* paryska z 1853 r., 12 numerów *Pamiętnika Lwowskiego* z 1816 r., poznańska *Gazeta Kościelna* za lata 1843-48, *Wieści poznańskie* z lat 1851-52, *Gazeta Wielkopolska Niedzielna* z 1849 r. a z obcych lipski *Neue Zeitschrift für Musik* z 1839 r., *Allgemeine Preussische Zeitung* za lata 1851-52, czy monachijskie *Historisch - politische Blätter* za lata 1843-49.

Kolekcję po śmierci J.Koźmiana odziedziczył brat jego Stanisław Egbert (1811-1885) - poeta, tłumacz, krytyk literacki i publicysta. E.Koźmian związany z Poznańskim Towarzystwem Przyjaciół Nauk, a także jego długoletni prezes, podarował całość księgozbioru Bibliotece Towarzystwa. Urzędowe jego przekazanie nastąpiło 31 października 1880 r.

Zbiór niemal natychmiast po przekazaniu został rozmieszczony w głównym magazynie biblioteki, po czym przystąpiono do jego inwentaryzacji. Pod kierunkiem ówczesnego konserwatora Klemensa Kanteckiego (w latach 1882-85) i jego następcy Bolesława Erzepkiego (w latach 1885-1915) powstał oddzielny inwentarz zawierający wszystkie przekazane przez Koźmiana książki, które otrzymały sygnatury od 1-8.560

(w 12.105 wol.). Kiedy wszystkie książki zostały już skatalogowane i weszły do odrębnego bloku sygnaturowego, powstała kopia tego inwentarza zawierająca sygnatury od 30.000 do 38.302 czyli 8.302 dzieła w ok. 12.000 woluminów. W skład całej spuścizny po Koźmianie wchodziło 3.387 starych druków - w tym jedenaście inkunabułów (1. Pseudo-Albertus Magnus. *De mirabilibus mundi*. B.m.dr.r. XV w. 4°; 2. Pseudo-Albertus Magnus. *Philosophia pauperum...* Brescia, Bapt. Farfengus, 13.VI.1493 4°; 3. Antonius Florentinus. *Summa theologica*. Venezia, Nic. Jenson, 15.XII.1479 2°; 4. Carracciolus Robertus. *Sermones...* (Strassburg, Ge. Husner, ca 1479) 2°; 5. Angelus de Clavasio. *Summa angelica de casibus conscientiae...* Venezia, Pag. de Paganinus 7.VI.1499 8°; 6. Jacobus de Voragine. *Legenda aurea*. (Strassburg, Ge. Husner, ca 1476) 2°; 7. Joannes de Thurocz. *Chronica Hungarorum*. Augsburg, Erh. Ratdolt pro Theob. Feger, 3.VI.1488 4°; 8. Matthaues de Cracovia. *Dialogus rationis et conscientiae de frequenti usu communionis*. Memmingen, Alb. Kunne, 1491 4°; 9. Nicolaus de Błonie. *Sermones...* Strassburg (Typ. Iordani = Ge. Husner) 22.II.1494 2°, 322 druki szesnastowieczne, 1249 druków siedemnastowiecznych i 1.805 osiemnastowiecznych. Niestety powojenne skontrum wykazało brak 631 starych druków w tym dwóch inkunabułów (1. Turrecremata Ioannes de. *Explanatio in psalterium* Kraków (Casp. Straube? ca 1475) 2° (inkunabuł ten znalazł się kilka lat temu wśród nabytków Biblioteki Płockiego Towarzystwa Naukowego), 2. Suso Henricus. *Schriften*. Augsburg 1482 2°).

Obecnie dość trudno określić stan liczbowy całej kolekcji. Od roku 1970 istnieje oddzielny katalog proveniencyjny dla starych druków, który odnotowuje 480 jednostek inwentarzowych ze zbioru Koźmiana. Do tego katalogu w miarę przekatalogowywania dawnego zasobu Biblioteki dopisuje się nowe pozycje. Jest to więc nadal katalog otwarty. Dla druków nowych katalog proveniencyjny istnieje od 1981 r. i nie figurują w nim pozycje skatalogowane przed tym terminem. W chwili obecnej znajduje się tam ok. 3.000 sygnatur. Całość zbioru można będzie ustalić dopiero po uzupełnieniu obu wymienionych katalogów.

Książki ze zbioru Koźmiana poznać można po wpisanej tam przez niego wielocłonowej sygnaturze np. A.II.I.b. lub po pieczęcie

Jan Koźmian, z którą znaczone je przed 1928 rokiem. Istnieją jednak pozycje z koźmianowskiego bloku z pieczętką lecz nie posiadające tej

sygnatury. Są to albo nieoznaczone przez właściciela dublety z jego kolekcji albo druki nie należące do zbioru, które zajęły wolne miejsca po stwierdzonych brakach a następnie zostały niejako automatycznie opieczętowane. Bywa też, że koźmianowska książka znajduje się między sygnaturami poniżej 30.000. Dzieje się tak w przypadkach gdy zajmuje ona wolne miejsce po wcześniej zaginionej pozycji. Obecnie książek wyłonionych przez systematyczną penetrację starego zasobu nie wpisuje się na miejsce wolnych sygnatur pozostawionych przez straty wojenne czy innego rodzaju braki, lecz do nowego inwentarza - w przypadku starych druków od 100 do 105.000 - stąd wśród wyższych sygnaturach znajdują się także książki ze znakiem własnościowym Jana Koźmiana. Nowe, wysokie sygnatury otrzymują także nieodnotowane dotychczas dublety z tej kolekcji. Wszystkie te działania utrudniają precyzyjne określenie obecnego stanu zbioru.

Rękopiśmienną spuściznę sprzedały córki Jana Koźmiana do zbiorów Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. W chwili obecnej Biblioteka PTPN posiada I list prałata z 1875 r. do Józefa Morawskiego dyrektora Ziemstwa Kredytowego w Poznaniu. Jest to jednak zakup z 1991 r. i nie należy do kolekcji.

Książki zakupione przez Koźmiana mają czasem dodatkowy znak rozpoznawczy w postaci notatki poczynionej ręką właściciela np. "*Kupiłem na sprzedaży biblioteki książąt Alhani w Rzymie 22 stycz. 1858 r. za 1 skuda 25 bajoków*" lub "*Z biblioteki książąt Altieri. Rzym 1859 r.*"

Z innych proveniencji znajdujących się w tej kolekcji wymienić można przykładowo następujące:

XVI w.: *Monasterii Ryhradensis, P. Grzankowic, Pris Marci Thomae de Conventu Posnaniensis A.D. 1584, Sum Johannis Hedoris Geriachs 31, Joannes Czichrowski, Doctoris Syluestri Rogusky, Brassicani Poete, Mich. Linkowski Anno 1599 comparavit.*

XVII w.: *Conventus Posnaniensis Ord. Praedicat., Ex libris Jacobi Śliwski, Joan. Buglewicz, Inscriptus libris Monasterii B. Mariae in Obra Cisterciensis Ordinis 1669, Ex libris Seb. Jos. Powalisz... 1661, Johannes Philippus Mayer von Binsvangen anno 1678, Pro collegio Pragensi Soc. Jesu.*

XVIII w.: *Ex libris M. Christophori Mangleri medicinae prof., pieczętka Jezuitów w Krakowie, drukowana karteczka i prawdopodobnie sygnatura biblioteczna gimnazjum w Steinfeld, Ex libris Joannis Markijanowicz Soc.*

Jesu.

XIX w.: *Bibliotheca Universitatis Leopoliensis*, Ks. (Wojciech) Wojtaszewski, *Bibl. Hamburg. Publica - Duplum venditum*, piecz. owalna: *Libreri Muri, Adami Steinhaeleri, Conventus Lublinensis PP Reformat.*, *Ex bibliotheca Alexii Prusinowski* - piecz.

Bibliografia i wykaz źródeł:

1. Katalog Biblioteki po ks. prałacie Koźmianie. Obejmuje 8 560 dzieł w 12 105 tomach. Rkp. PTPN 945.
2. Kopia katalogu. Obejmuje sygnatury 30 000 - 38 302. Rkp. PTPN 946.
3. Koehlerówna Aniela: *Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk 1857-1957*. Poznań 1957, s. 392-393.
4. Sprawozdanie z czynności Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego za rok 1882. Poznań 1883, s. 52.
5. Wojtkowski A.: *Historia Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu w latach 1857-1927*. W: *Roczniki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*. T. 50, Poznań 1928.
6. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 15, Wrocław 1970, s. 53-55.